

A PILISI „ÜVEGTEPLOM”

Egy Árpád-kori falusi templom hosszú és változatos története

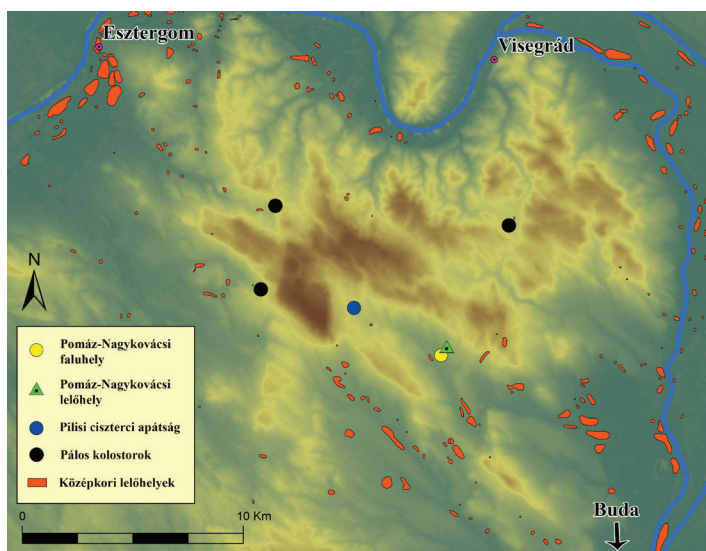
LASZLOVSZKY JÓZSEF¹ – MÉRAI DÓRA² – SZABÓ BEATRIX³ – VARGHA MÁRIA⁴

A középkori falusi templomokkal régóta foglalkozik a hazai művészettörténeti és régészeti kutatás, bár ezek a viszonylag egyszerű épületek nem vethetők össze a nagy székesegyházakkal vagy kolostortemplomokkal. A falusi templomok általában ugyanazt a szerepet töltötték be hosszú időn át, még ha idővel át is építették őket. Itt gyakorolta hitét a helyi közösség, legtöbbször körülöttük temették el a település, illetve a plébánia népének halottait. Egy ilyen templom és az azt övező épületszárnyak intenzív régészeti kutatását kezdtük meg három éve a Pilisben, a Pomáz-Nagykovácsi-pusztán nevezetű területen. Ebben az esetben azonban meglehetősen szokatlan az a kép, amely a régészeti eredmények és az írott források alapján összeállt. A késő középkorban ugyanis már nem a közeli falu népe használta a templomot, hanem a kissé távolabb fekvő pilisi ciszterci kolostor építette ki köré gazdaságát. Sőt, úgy tűnik, hogy az épület a középkor végén már nem is templomként funkcionált. A jelenleg is zajló kutatás így azzal kapcsolatban is bővíti ismereteinket, hogy milyen épületekkel rendelkezett és hogyan működött egy kolostor gazdasági központja Közép-Európában. Mivel folyamatban lévő vizsgálatokról van szó, rövid összefoglalásunk csak előzetes eredményeket mutat be. Az épület használatában bekövetkezett változások mellett érintünk néhány, a templom szerkezetével, építőanyagával, a hozzá kapcsolódó temetkezésekkel és a körülötte emelt épületegyüttessel kapcsolatos kérdést is.

ROMOK A PILIS PEREMÉN

A környéket tanulmányozó helytörténészek már a 19. században felfigyeltek a romokra, amelyek egy facsoportban bújnak meg a Pomáz és Pilisszentkereszt közötti patak völgy mellett, az egyik alacsonyabb kiemelkedésen, az akkori Podmaniczky major közelében.⁵ A romterület egy körülbelül 60x60 méteres felületet fed le. Kinyúlik egészen a dombtető pereméig, amely 15-20 méterrel magasodik a modern aszfaltút fölé. Északi oldalról vízmosás határolja, a domb déli lábánál, az út túloldalán pedig szántóföldek, kaszálók húzódnak (1. kép).

A helyi hagyomány és a korábbi rendtörténeti kutatások alapján köztudott volt, hogy a középkorban számos kolostor működött a Pilisben. Mivel a négyzetes területet lefedő romok első pillantásra egy kolostoregyüttes épületszárnyaira

1. kép: Pomáz-Nagykovácsi-pusztán lelőhely a Pilisben. A középkori lelőhelyeket a Magyarország Régészeti Topográfiaja program keretében rögzítették. (Térkép: Pető Zsuzsa Eszter)

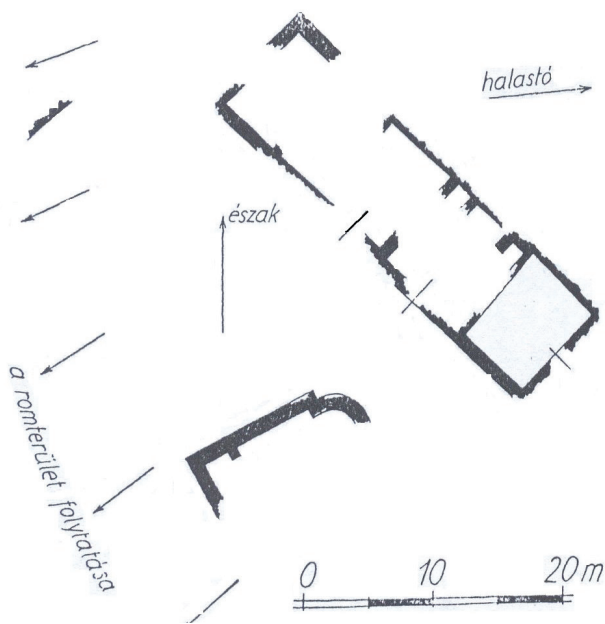
¹ régész, történész, Central European University, Department of Medieval Studies

² régész, művészettörténész, Central European University, Department of Medieval Studies

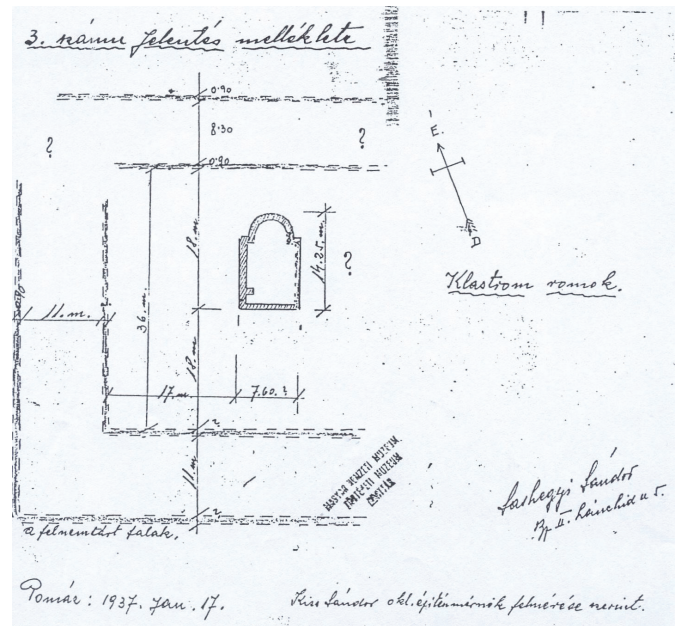
³ építész, Budapesti Műszaki Egyetem, Építésztechnológiai Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék

⁴ régész, Central European University, Department of Medieval Studies

⁵ Laszlovszky József: Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-Nagykovácsi-Pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. Guitman Barnabás (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009), 193.

2a. kép: Krompecher László az ásatás után készült alaprajza.
Krompecher László: *A pilisi apátság romjainak fellelése.*
Technika. A Magyar Mérnökök Lapja 15 (1934), 31.

2b. kép: Sashegyi Sándor alaprajzi rekonstrukciója

emlékeztettek, az első kutatások eszerint igyekeztek azonosítani az épületeket. Krompecher László műegyetemi tanár 1927-től foglalkozott a helyszínnel és az általa rekonstruált alaprajz alapján az épületmaradványokat a pilisi ciszterci kolostorként határozta meg.⁶ A következő években nem éppen szakszerű feltárást kezdett a helyszínen, és az erről közölt rövid írásában már egy új alaprajzot tett közzé (2a kép). Ez egy félköríves szentélyzáródású, egyhajós kis templomot ábrázol, és attól északkeletre egy nyújtott téglalap alakú épületszárnyat, amelynek tájolása szemmel láthatóan nem igazodott a temploméhoz.⁷

Krompecher ásatásait figyelemmel kísérte a helybeli amatőr régész, Sashegyi Sándor, aki maga is felmérte az ásatás után látható falakat. A rajzokon a templom ugyanúgy jelenik meg, de itt három épületszárny veszi U-alakban körül, amelyek tájolása azonos a temploméval (2b kép). Sashegyi viszont a pálosok Szent Kereszt kolostorát látta a pomáz-nagykovácsi maradványokban.⁸ Ezt a vitát végül két újabb ásatás eredménye zárta le: Méri István, majd Kovalovszki Júlia a Kesztléc melletti Klastrompusztán találta meg a pálos kolostort, Gerevich László részletesebb régészeti kutatása pedig megdönthetetlenül azonosította a Pilisszentkeresztben található maradványokat a pilisi ciszter apátsággal.⁹

A második világháborút követően a területet államosították, majd vegyianyag- és gyógyszerraktárként működött az 1990-es évek végéig. A romok kutatása nem folytatódott, mindössze Soproni Sándor múzeumi régész avatkozott közbe, mikor latrinát kezdtek ásni 1951-ben, éppen a templomrom szentélyében.¹⁰

A helyszín értelmezésével legközelebb a Magyarország Régészeti Topográfiája készítői foglalkoztak. A lelőhely mellett futó műút túloldalán megtalálták a középkori Kovácsi falu régészeti nyomait, a korábban

⁶ Krompecher László: A pilisi ciszterci apátság és a pilisszentkeresztnek szentelt pilisi pálos kolostor építészeti maradványai. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 49–50, December 9 (1928), 329–333.

⁷ Krompecher László: A pilisi apátság romjainak fellelése. *Technika. A Magyar Mérnökök Lapja* 15 (1934), 36–37, fig. 31.

⁸ Belitzky János – Sashegyi Sándor: *Pomáz* (Budapest: Belitzky, 1939), 20–22.

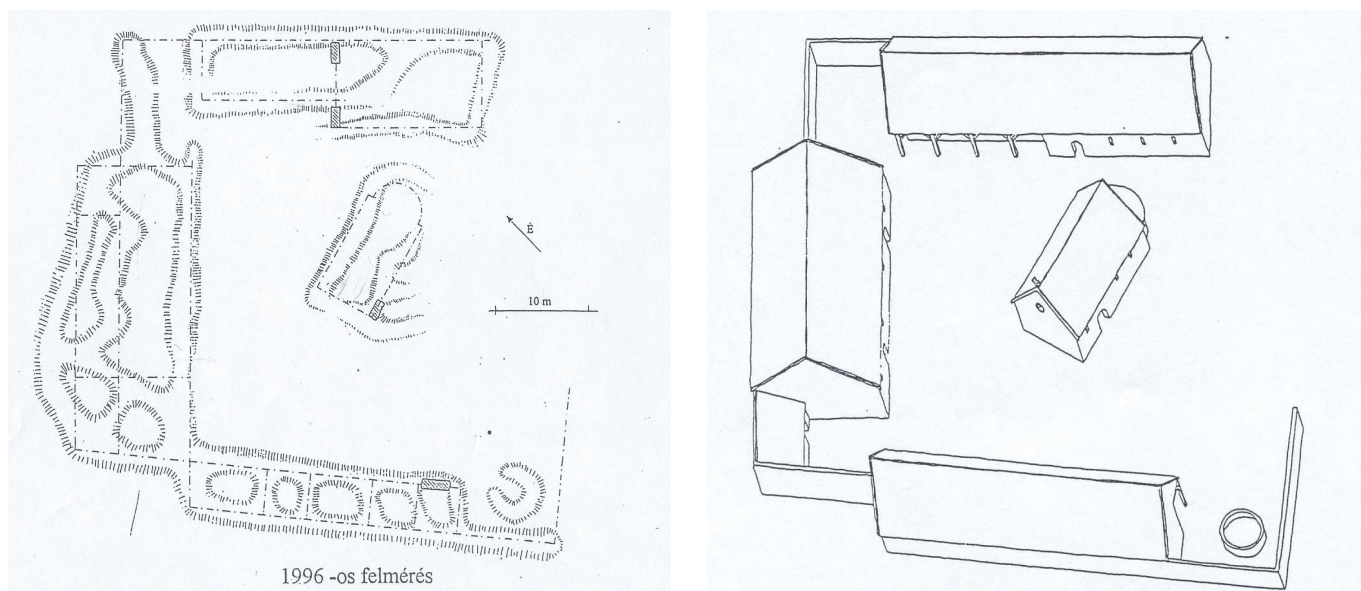
⁹ Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora (Méri István ásatása Klastrompusztán). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1992); Gerevich László: *A pilisi ciszterci apátság* (Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984), 155–198.

¹⁰ Jelentésében két bolygatott sírt és néhány leletet említ. Dinnyés István et al.: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás*, I. kötet. Magyarország régészeti topográfiája VII (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 23/12, 196. számú lelőhely.

kiásott kis templomot pedig a falu egyházaként határozták meg.¹¹ Kovácsi falu helyét már a 18. században is itt keresték, mikor a török kiűzését követően a Wattay család azonosította birtokait.¹² A templomot övező épületszárnyakra a topográfia nem adott magyarázatot, de a kérdés ismét bekerült a tudományos köztudatba. Guzsik Tamás építészettörténész egy olyan, a pálos kolostorok középkori jegyzékében szereplő helyszínnel azonosította,¹³ amelyről utóbb bebizonyosodott, hogy valójában nem is a Pilisben helyezkedett el.¹⁴ Laszlovszky József 2009-ben a történeti és régészeti adatok alapján javasolt új értelmezést. Egy 1254-es oklevél szerint Kovácsi falu ekkor a pilisi ciszterek birtoka volt, akik valószínűleg az egész középkor során megőrizték ezt a területet.¹⁵ Ez az adat már az újabb ásatások előtt is arra utalt, hogy az épületmaradványok egykori szerepére nem adható egyetlen válasz, több évszázadon át zajló folyamatokat kell rekonstruálni.

AZ ÉPÜLETEK HELYSZÍNI KUTATÁSA

Az új kutatások során először a felszíni nyomok és épületmaradványok felmérésére került sor. A 90-es évek közepén Ásztai Bálint és Szabó Beatrix építészhallgatók vizsgálták meg az épületegyüttest.¹⁶ Felméréseik alapján kiderült, hogy Krompechernek igaza volt, a templom tengelye valóban eltér az épületszárnyakétól (3. kép). Ez arra utalt, hogy az épületeket nem egyszerre emelték. Geofizikai méréseket és terepbejárásokat is végeztünk, majd 2011-ben megkezdődtek a közben magánkézbe került területen az ásatások a tulajdonos támogatásával.

3. kép: A felszínen megfigyelhető épületnyomok és falmaradványok az 1990-es évek közepén. (Ásztai Bálint és Szabó Beatrix felmérése)

¹¹ Ibid.

¹² A Nagykovácsi és Kiskovácsi helynevek ma is a Pomáztól Pilisszentkeresztre vezető műút mentén jelölnek egy-egy területet. A lelőhely hivatalos neve Pomáz-Nagykovácsi-pusztta, amely magába foglalja a völgyben a falut és a dombon a templomot is.

¹³ Guzsik Tamás: *A Pálos rend építészete a középkori Magyarországon* (Budapest: Mikes Kiadó, 2003), 40.

¹⁴ Solymosi László: Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*, szerk. Angi János – ifj. Barta János (Debrecen: Multiplex Media, 2005), 11–23; Laszlovszky József: Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-Nagykovácsi-Pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. Guitman Barnabás (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009), 191–208.

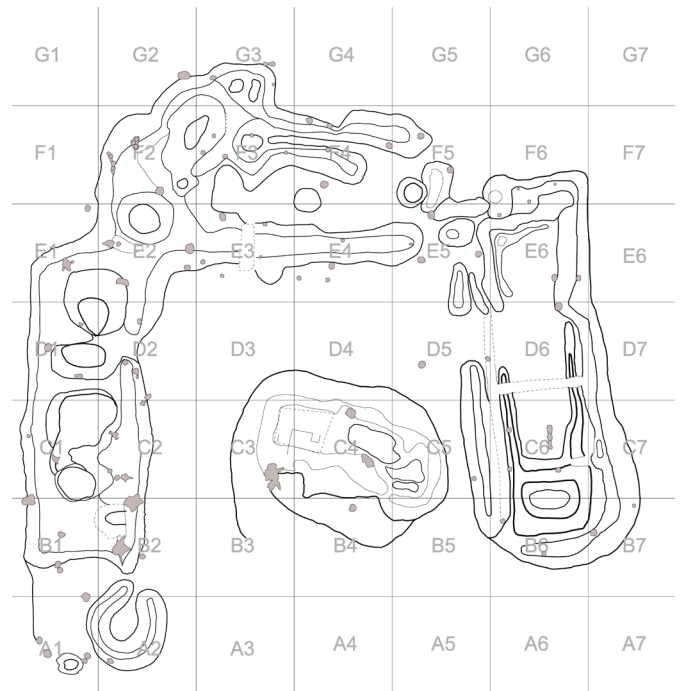
¹⁵ Ibid. Az apátság birtokaira vonatkozó adatok összeállítása: Hervay Ferenc Levente: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria* (Roma: Ed. Cistercienses, 1984), 142–144.

¹⁶ Ásztai Bálint – Szabó Beatrix: Középkori romok a Pilisben. *Élet és Tudomány* 53 (1998)/24, 750–751; Laszlovszky József: Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-Nagykovácsi-Pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. Guitman Barnabás (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009), 200, és 207–208. kép

A templom falmaradványait másfél méteres omladékdomb fedte, amelyben jól kirajzolódtak Krompecher kutatóárkai (4. kép). Kiderült, hogy falkövető módszerrel dolgozott, de szerencsére megállt a falkorona mélységében, így nem pusztította el a teljes rétegsort. Napvilágra került az épület kváderfalazata, amely a nyugati oldalon az egykori építési szinttől mért 100-120 cm magasságban áll (5. kép). A szentélyrésznél viszont csak a legalsó kvádersor, illetve néhol csak az alapozás maradt meg (6. kép).

A feltárás során, majd azt követően a templom maradványait többféle módszerrel is dokumentáltuk. A hagyományos régészeti-építészeti felmérés (kövenkénti rajz mérőállomásos mérőpont-bemérésekkel) mellett lézerszkenneres rögzítésre is sor került¹⁷ (7. kép). Az épületmaradványok fényképezése során drónt is alkalmaztunk. Ezek segítségével részletesen elemezhetjük a templom szerkezeti és építési jellegzetességeit, valamint a romterület összetett rétegvizonyait.

Az egyhajós, kisméretű (14x7 m) templom keletelt, pár foknyi eltéréssel északkelet felé (8. kép). A széles, félköríves apszis keskeny szentélyvállal kapcsolódik a hajóhoz, a templom bejárata a déli oldalon nyílt. A hajó nyugati harmadánál közepén egy, a főtengelyre merőlegesen nyújtott, téglalap alaprajzú pillér kb. 80 cm magas maradványai kerültek elő, ezzel egy vonalban mindkét hosszanti falból egy-egy falpillér ugrik ki. A középpillérnek csak az északi fele maradt meg. Másik fele, ugyanúgy mint a déli falpillér, ma már csak az alapozásban figyelhető meg. A középpillér keleti oldalába egy félköríves fülke

4. kép: A felszínen megfigyelhető jelenségek mikrodomborzati felmérése. Középen a templomot borító földhalom, az U alakban elhelyezkedő műhelyépületnél a föld alatt húzódó falak felszíni nyomai illetve a korábbi kutatóárok és bolygatások jelölésével (Mérai Dóra, Szabó Beatrix, Ferenczy László, 2011)

5. kép: A templom északnyugati sarka feltárás közben. Az északi falból kiugró falpillér és a részben még föld borította középpillér kváderfalazásos maradványai (2011)

6. kép: A templom feltárt maradványai (2011)

¹⁷ SziMe3D projekt, <http://szime3dar.com/projekt/kozepkori-templom-es-uveggyarto-muhely/>

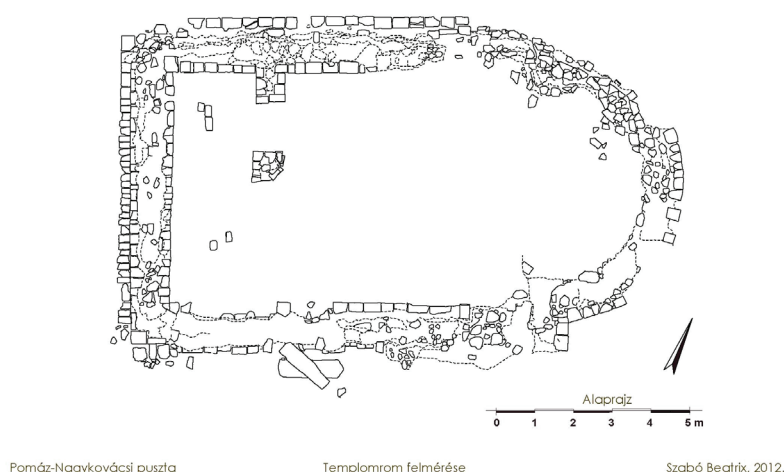
7. kép: A templom 3D lézershakenneres felmérése. A templom déli oldalfala irányából látjuk az épületet feltárás közben. (SZIME 3D AR projekt)

mélyed. A támaszok alapján egyértelmű, hogy valamiféle nyugati karzattal számolhatunk, amelynek felépítményéről azonban nincsenek információink.

A templom külső és belső falsíkjait is kváderek alkotják, kívül egy sor lábazati kősáv fut végig az egész épület körül. A két sor kváder közé görgetegköveket szórtak, amelyet örölt, égetett fehér-mészhabarccsal fogtak össze. Az északi falon megfigyelhető, hogy a közel 1 méter vastag fal réteges szerkezetét a falsíkra merőlegesen befordított kövekkel körülbelül 1x1 méteres cellákra osztották, így növelték a fal stabilitását (9. kép). A kövek feklapjait és homloklapjait valószínűleg már a falazást megelőzően kifaragták, hiszen illesztési korrekcióra, azaz szabálytalan fugára – egy-két kivételtől eltekintve – csak függőleges irányban láthatunk példát. A kváderek falmag felé eső részét faragatlanul hagyták.

A kváderköveket a Visegrádi-hegység több pontján megtalálható andezittufából faragták, a falmagba pedig többféle vulkanikus eredetű kő került. Ez a görgetegkö valószínűleg a közelben futó patakból származott.¹⁸ A fal anyaga vakolt falfelületre enged következtetni, mivel e kötípus nagy porozitása miatt jelentős mértékű vízfelvételre képes, ami védőréteg hiányában a falazat gyors károsodását okozhatja.

A templom falszerkezete világosan eltér a körülötte elhelyezkedő három épületszárnyétól, amelyek részben eltérő kőanyagból, kevésbé szabályos falszövevvel készültek. A templom esetében furcsa alapozási technikát alkalmaztak. Kizárólag a fal belsejét képező öntött falmag alatt húzódott a teherhordó talajjig

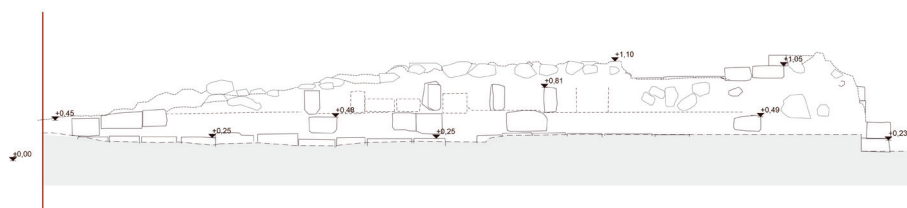
Pomáz-Nagykovácsi puszta

Templomrom felmérése

Szabó Beatrix, 2012.

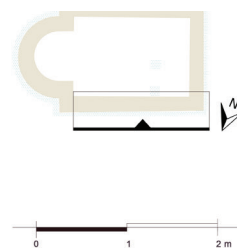
8. kép: A feltárt templom alaprajza, hagyományos felmérési technika alkalmazásával. (Szabó Beatrix felmérése)

¹⁸ Török, Ákos – Szabó, Beatrix – Laszlovszky, József: Stone Masonry Material of a Medieval Monastic Glass Production Centre, Pomáz (Hungary). In: *Engineering Geology for Society and Territory*, Volume 8, ed. G. Lollino et al. (Heidelberg–New York–London: Springer International Publishing, 2015), 471–475. A patak ma Salabasina-árok néven ismert.

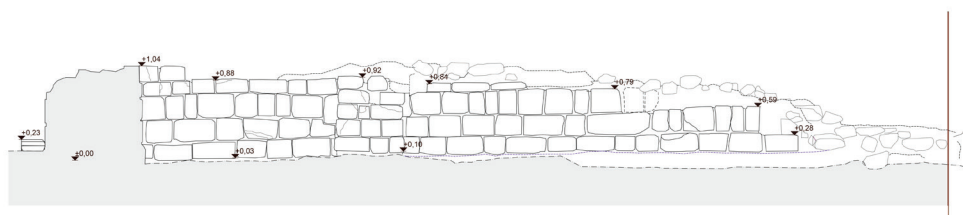

Szabó Beatrix, 2012

Nézet északnyugatról

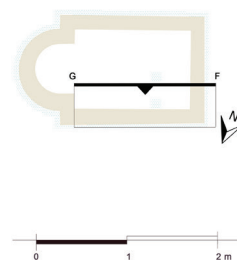

Pomáz-Nagykovácsi puszta

Szabó Beatrix, 2012

F-G falnézet

Pomáz-Nagykovácsi puszta

9. kép: A templom északi oldalfala a kváderes falszerkezet jellemző elemeivel, a bekötő kövekkel és a kiegyenlítő sorokkal (Szabó Beatrix felmérése)

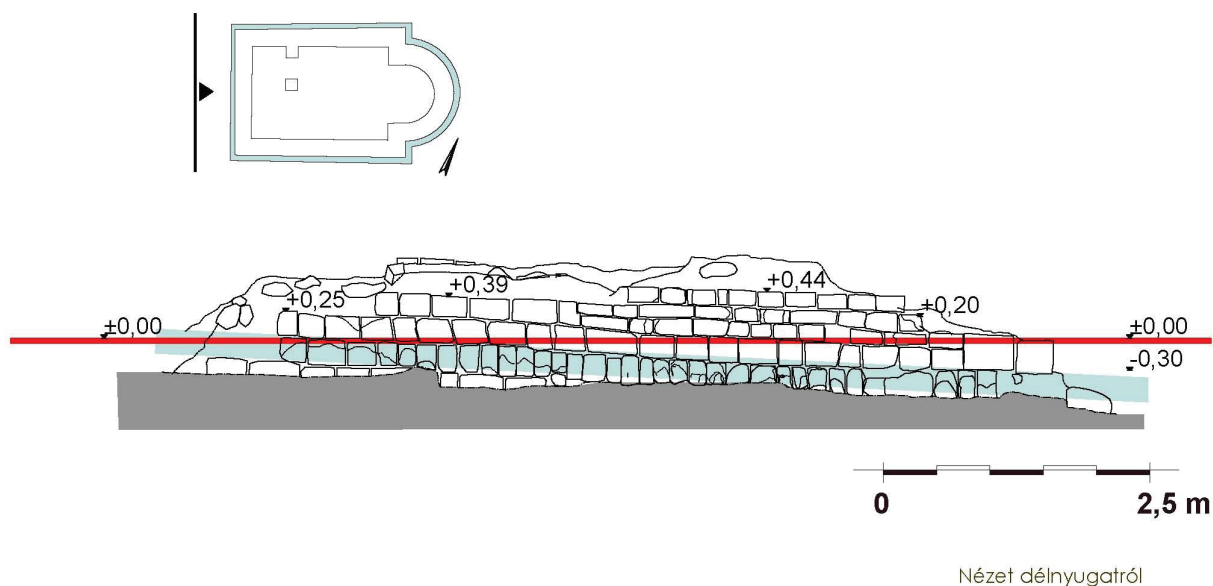
lemélyedő alapozás. Itt az alapárokba görgetegköveket és mészhabarcot öntöttek ugyanúgy, ahogy a falmagot is készítették. A falköpenyt alkotó, viszonylag szabályos kvádereket viszont a fal külső és belső oldalán már közvetlenül az agyagos járósíntre fektették fel, egy vékony habarcsrétegre. A felszín egyenetlenségét sem kezelték terv szerint, a falazás előtt nem alakítottak ki vízszintes alapsíkot. Mivel a köveket a talajra helyezték, a sorok követték a talaj természetes déli lejtését. A nyugati fal harmadik kvádersoránál, amely még mindig erősen lejtett, az épület közepétől indítva dél felé egyre növekvő méretű kötömböket használtak, majd megkettőzték a kősort. A következő kvádersoroknál ismételve a megoldást a 30-40 cm-es eltérést fokozatosan megszüntették, és végül vízszintes koronázópárkányt kaptak (10. kép). A falszövevről emellett leolvasható az igényesebb épületek falazási technikáinak gyakorlata is, miszerint az alacsonyabb kövekből álló sorok közé magasabb kősorokat iktattak be.¹⁹ Mindezek arra utalnak, hogy az egyenként formára alakított kváderkő és a magasabb színvonalú épületekre jellemző falazástechnika sem jelenti feltétlenül azt, hogy építészetileg igényes alkotásról lenne szó.

ÁRPÁD-KORI KVÁDERKÖVES TEMPLOMOK

Az Árpád-kori falusi templomok sokféle anyagból készülhettek: fából, fából és agyagból, téglából és kőből. Egy jól elkülönülő csoportot alkotnak azok az épületek, amelyeket kváderkőből emeltek. Kutatásaink során 59 ilyen templomot gyűjtöttünk össze, de ezek közül számos épület ásatások során került elő, és csak néhány kő

¹⁹ Déry Attila: *Történeti Szerkezettan* (Budapest: Terc, 2002).

tanúskodik az egykori kváderfalról (11. kép). Az ismert kvádertemplomok keltezését megvizsgálva egyértelműen kiderült, hogy ez az építési mód inkább az Árpád-kor első felére-közepére jellemző. Legtöbbjük a 12. századra keltezhető, és úgy tűnik, a tatárjárás után már ritkán épültek ilyen templomok.

Pomáz-Nagykovácsai puszta

Templomrom felmérése

Szabó Beatrix, 2012.

10. kép: A templom nyugati oldalfala a lejtős talajfelszínt követő, majd azt kiegyenlítő kváderfalazással (Szabó Beatrix felmérése)

A pomázi templomon megfigyelt falszerkezet viszonylag ritka a kis plébániatemplomok körében. Buda környékén több, királyi vagy kolostori birtokként ismert településen találkozhatunk ilyen megoldással (Cinkotán, Csuton és Kánán), de az ország távolabbi vidékein is ismert néhány (pl. Bodrogolaszi, Nagybörzsöny vagy Tarnaszentmária). A kvádertechnika elterjedése kapcsán többféle elképzelés is megfogalmazódott. Felmerült, hogy a királyi birtokokon nagyobb számban fordulnak elő ilyen templomok. Egy másik magyarázat szerint egyes kolostorok közelében elhelyezkedő falusi templomok a kolostortemplomoknál megfigyelhető építési technikát követték.²⁰ A pomázi templom esetében egyik lehetőség sem kizárt, hiszen egyelőre nem tudjuk, hogy a falu temploma akkor épült-e, mikor az még a királyi kovácsoké volt, vagy már azután, hogy az uralkodó a pilisi apátságnak adományozta.

A kvádertemplomok esetében joggal feltételezhető, hogy nem mindig újonnan kialakított köveket használtak. Valószínű, hogy ahol volt elérhető közelségben már feldolgozott nyersanyag – ami leggyakrabban római kori épületmaradványokat jelentett –, azt hasznosították (12. kép). A pomázi templom körül átfaragott római oltár- és sírkőtöredékek kerültek elő, a templomot övező épületszárnyak falazatában pedig újrafeldolgozott római kori travertintömböket is azonosított a geológiai elemzés.²¹ Bár a közvetlen közelben nem ismert összefüggő római település, a közeli Holdvilág-árokban biztosan bányásztak követ a római korban, a közelmúlt ásatásai félkész faragványokat is felszínre hoztak. Pomáz területén pedig közel húsz lelőhelyről kerültek elő római kori leletek: sírkövek, oltártöredékek, használati tárgyak.²² Szóba jöhet

²⁰ A kérdésről a falusi templomok kapcsán legutóbb: Laszlovszky József: “Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-Nagykovácsai-Pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása,” In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. Guitman Barnabás (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009), 204–205.

²¹ Török, Ákos – Szabó, Beatrix – Laszlovszky, József: Stone Masonry Material of a Medieval Monastic Glass Production Centre, Pomáz (Hungary). In: *Engineering Geology for Society and Territory*, Volume 8, ed. G. Lollino et al. (Heidelberg–New York–London: Springer International Publishing, 2015), 82.

²² Dinnyés István et al.: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás*, I. kötet. Magyarország régészeti topográfiája VII (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 180–209.

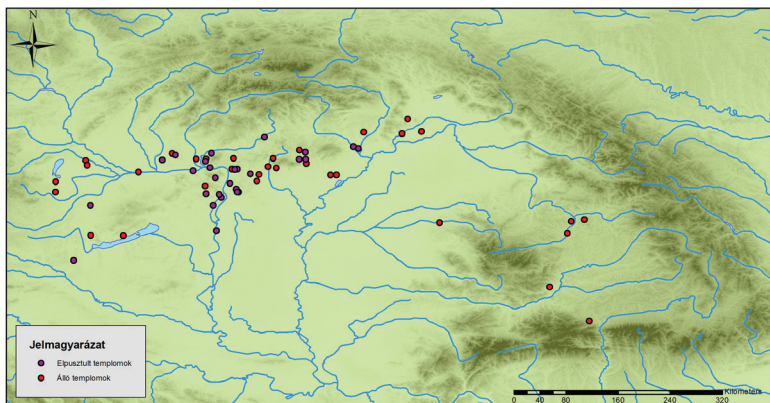
mint nyersanyagforrás egy, ma a város belterületén elhelyezkedő római villa és település is, valamint az itteni római temető síremlékeinek maradványai. További geológiai vizsgálatoknak kell azonban eldöntenie, hogy a templom kváderei származhatnak-e római épületekből. Hasonlóképpen más dunántúli kvádertemplomok esetében is csak akkor vethető fel ez a lehetőség, ha a közelben kváderfalas római épületmaradványokat sikerül azonosítani. A területen áthaladó római és középkori utak hálózatának vizsgálata is megkerülhetetlen a nyersanyagforrások elemzése során.²³

A TEMPLOMÉPÜLET HASZNÁLATA MEGÉPÍTÉSÉTŐL AZ ÚJKORIG

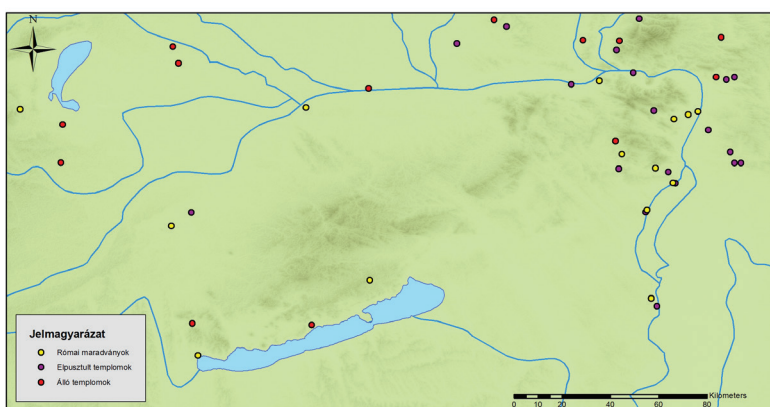
A templom párhuzamai és a közelében előkerült, körmeneti keresztről származó Krisztus alak alapján úgy tűnik, hogy a pomázi épületet valószínűleg a 12. században, annak inkább a második felében emelték. A templom északi és déli oldalán nyitott szondákban Árpád-kori sírokat tártunk fel, és még a templomot körülvevő épületszárnyak mellett is kerültek elő temetkezések. Ez azt bizonyítja, hogy Kovácsi falu lakóit a templom köré temették el. A királyi birtokon élő népek egykori foglalkozását nemcsak a helynév igazolja, hanem a Repiszky Tamás által a mai út túloldalán végzett kisebb feltárás eredményei is: vasmegmunkálásra (kovácsolásra) utaló nyomok kerültek elő.²⁴ A templomdomb oldalában talált nagyszámú vasbuca is arra mutat, hogy vasat olvasztottak a helyszínen.

A templom közelében található településnyomok inkább Árpád-kori megtelepedésre utalnak, és nincs nyoma annak, hogy a faluban a késő középkorban is éltek volna. Hasonló kép bontakozik ki a töredékesen ismert templom körüli temető anyagából is: egyelőre itt sincs nyoma késő középkori temetkezéseknek. Úgy tűnik tehát, hogy miután a birtok és a falu a pilisi apátság tulajdonába került, a település elnéptelenedett. Ezt lehet, hogy a tatárjárás okozta, vagy a ciszterci apátság költöztette el a lakosságot egy másik településre.

A templom a késő középkorban már nem szolgált a település plébániatemplomaként. A ciszterci kolostor egy majorságot épített ki köré, és a kis kváderegyház valószínűleg ennek a kápolnája lett. A 14–15. században épült ki – több fázisban – „U” alakban a három épületszárny. A ciszterci majorsági központok (grangiák) általában rendelkeztek egy-egy kápolnával is, akár mezőgazdasági munkákkal (pl. szőlőműveléssel), akár ipari tevékenységgel foglalkoztak az ott dolgozó laikus testvérek vagy a kolostor népei.²⁵ Ebben az esetben úgy tűnik, az egykori plébániatemplom lett a majorság kápolnája, minden különösebb építészeti átalakítás nélkül.

11. kép: Kváderkőből épült falusi templomok (Vargha Mária gyűjtése)

12. kép: Kváderkőből épült templomok és a közelben található római lelőhelyek hasonló építőanyaggal a Dunántúlon (Vargha Mária gyűjtése)

²³ [Pető Zsuzsa Eszter: Római vagy középkori? Történeti utak a Pilisben. Magyar Régészet 2014 Ősz](#)

²⁴ Repiszky Tamás: Pomáz, Kovácsi (MRT 13/1.k. 23/26. lh.). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001* (Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum, 2003), 205.

²⁵ A kolostori gazdasági központokról Platt, Colin: *Monastic Granges in Medieval England: A Reassessment* (London: Macmillan, 1969). Templomok és kápolnák a kolostori majorságokban: Bond, James: *Monastic Landscapes* (Stroud: Tempus, 2004), 101–123, 227–229, 234–237.

A ciszterciek nemcsak három épületszárnyat húztak fel a templom köré, hanem jelentős mértékben átformálták a természeti környezetet is: halastórendszert és teraszos művelési felszíneket alakítottak ki.²⁶ A fémkeresős kutatás azt is kimutatta, hogy az épületegyütteshez út vezetett fel a domb lejtőjén az apátság irányából, és ez nem a modern út vonalát követi. Érdekes kérdéseket vet fel a templom belsejében előkerült néhány sír is, amely valószínűleg már a kolostori birtoklás korából származik. További kutatások dönthetik el, hogy kiket temethettek el a kolostori birtokközpont kápolnájában.

A templom használati módjában bekövetkezett újabb változás a majorságban folyó ipari tevékenységhez kapcsolható. A feltárás során egyértelműen kiderült, hogy valószínűleg már a 14. században megjelent egy új iparág, az üvegyártás. Erről tanúskodik a nagy mennyiségű (több mint 15 kg) üvegtöredék, közte félkész és selejtes termékek darabjaival, a nagyméretű öntőtégelyek olvadt üveggel bevont töredékei, illetve a kemencék maradványai: jellegzetes formájú és tűzálló agyagból készült építőtéglák, valamint a nyugati épületszárny homlokzatához tapasztott kemence alapozása. Az ásatás meglepő eredménye, hogy kiderült, a középkor végén – minden valószínűség szerint még 1526 előtt – a templomépületet is üvegyártásra hasznosították. Felszedték a kőpadlózatot, a járósínt lemélyítették, és egy kemencét alakítottak ki az épületben. Az üvegfúvásról tanúskodik a templomban előkerült olvasztótégely és egy összefüggő üvegtörmelék-réteg, benne a fúvaskor keletkezett üveggömbök töredékei.²⁷ Egyelőre megválaszolatlan kérdés, miként képzelhető el, hogy egy kolostori birtokon a korábbi templomot műhellyé alakítják át, és az is, hogy ez pontosan mikor következett be. Úgy tűnik, ekkor bolygatták meg a templom hossz tengelyében, a szentély előtt elhelyezkedő sírt is. Egy – valószínűleg értékes – tárgyat emeltek ki belőle úgy, hogy a koporsóban és a vázban a lehető legkevesebb kárt okozták.

A templom története ezzel nem ért még véget. A 16. században, mikor a szerzetesi közösségek elmenekültek a környékről a török hódítás elől, a ciszterciek is elhagyták gazdaságukat, amely lassú pusztulásnak indult. A 16. vagy 17. században azonban ismét újrahasznosították a már omlásnak indult templomépületet. A hajó sarkaiban és tengelyében nagyméretű cölöpöket ástak le, amelyekre valamiféle ideiglenes, de erős tetőszerkezetet emelhettek a még álló falak fölé. A szentélyben körülbelül ekkortájt egy óriási gödröt mélyítették le, amelynek betöltéséből puszkagolyók kerültek elő. A közelben egy másik golyó öntőformáját is megtaláltuk. Nem erősítették meg ugyan az épületegyüttest, de valamilyen módon hasznosították a hadviselés kapcsán, bár tartós megtelepedésnek nincs nyoma. Miután a templom ideiglenes tetőszerkezete is elpusztult, omlásnak indultak a templom falai. Még ekkor is eltemettek azonban egy halottat az egykori nyugati karzat alatt. A sír betöltésébe már a templomfalak kövei is belekerültek.

A török hódoltság utáni újjáépítkezés során már csak kőbányának használták az elhagyott épületeket. A templom déli, könnyebben megközelíthető oldalát szinte teljesen elbontották, a déli kapuhoz tartozó küszöbök és szarkók azonban valószínűleg túl nehéznek bizonyult, ezek eredeti helyükön kerültek elő. A pusztulás sajnos még a 20. században is folytatódott: az 1920–30-as évek fordulóján épített Pomáz-Pilisszentkereszt műút alapjához is innen termelték ki a követ, közvetlenül az első ásatásokat megelőző években.

Mindezeket a folyamatokat nem ismerhetjük meg a középkori vagy kora újkori írott forrásokból, mert ezek egyike sem említi a templomot. Így a 2011-ben elkezdődött ásatásoktól várhatjuk csak, hogy e sok részletében elpusztult, de ma már a terület tulajdonosának jóvoltából védőtető alatt álló templom romjairól kiderül, hogyan alakult egy Árpád-kori templom használata, melyek voltak történetének meghatározó fázisai, és hogyan pusztult el.

²⁶ Ezeket a tájrégészeti jelenségeket ugyancsak felmérjük és kutatjuk különféle módszerekkel.

²⁷ Az előkerült üveganyagot Megyeri Edit dolgozza fel. A félkész darabokról Megyeri Edit: *Üvegek a Visegrád Rév utca 5. szám alatt feltárt üvegműhelyből és Pomáz-Nagykovácsi lelőhelyről*. In: *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*, szerk. Rácz Tibor Ákos. Ferenczy Múzeum kiadványai, A sorozat: Monográfiák 3. (Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014), 83.

AJÁNLOTT IRODALOM

BOND, JAMES

Monastic Landscapes. Stroud: Tempus, 2004.

GEREVICH LÁSZLÓ

A pilisi ciszterci apátság. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984.

LASZLOVSZKY JÓZSEF

Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-Nagykovácsi-Pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. Guitman Barnabás, 191–208. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009.

LASZLOVSZKY JÓZSEF

Középkori épületegyüttes Pomáz-Nagykovácsi-pusztán. *Várak, kastélyok, templomok Évkönyv 2014*, szerk. Kósa Pál, 79–83. Pécs: Talma Kiadó, 2014.